

XALQONA SHE'RIYAT

Daminova Rahima Malikovna

Samarqand davlat chet tillar instituti katta o'qituvchisi

E-mail:rahima_daminova@mail.ru

Tayanch so'zlar: *g'azal, turkona uslub, tashbeh, irsoli masal, yakpora, voqeaband, musalsal, parokanda g'azal, vazn, qofiya, iyto, sinod, hijo, iqvo.*

Turkiy she'riyat tarixida XV asrning birinshi yarmida yashab o'tgan turkig o'y shoirlar adabiyotimiz va umuman, madaniyatimiz taraqqiyotida alohida o'ringa ega. Mavlono Lutfiy, Haydar Xorazmiy, Sakkokiy, Durbek, Hofiz Xorazmiy, Gadoiy kabi ijodkorlar davrasida mavlono Atoyinnng ham munosib o'rni bor. Atoyi hayoti va ijodi haqidagi dastlabki ma'lumotlar bizgasha Alisher Navoiyning "Majolis-un nafois" va "Muhokamat-ul lug'atayn" asarlari orqali yetib kelgan. Shuningdek, shoirga zamondosh bo'lgan Yusuf Amiriy ham "O'q va yoy" munozarasida Atoyi nomini tilga olib, uning ijodidan namuna keltiradi. Alisher Navoiy shoir haqida ma'lumot berar ekan, uning nasl-nasabini alohida ta'kidlab o'tadi. "Majolis un-nafois"da shoirni "Ismoil ota farzandlaridandur" deb ataydi. Ismoil ota "Nasoyim ul-muhabbat"da tilga olingan turkistonlik tasavvuf shayxi. "Ismoil ato a. r. Zohiran Xoja Ahmad Yassaviy q. s. ning Ibrohim ato otlig' inisining o'g'lidur va Xojaning muridi va nazar qilg'onidur va anga muridu ashob bo'lubdur. Va karomotu maqomot va xavoriqi odot benihoyat va yoshi yuzga yaqin. Va avlodi o'n yetti, yo o'n sakkiz bor erdi va olamdin o'tarda avlodi orasidin Ishoq atoni o'z qoyim maqomi qilib olamdin o'tubdur". Mashhur shayxlar-otalar avlodidan bo'lgani ushun o'ziga "Atoyi" taxallusini tanlagan. Ma'lumotlarga ko'ra, Atoyi Balxda, shuningdek, Hirot va Samarqandda uch temuriy shahzoda: Mirzo Shohruhning o'g'li Muhammad Jo'qiy, Ulug'bekning o'g'li Abdullatif, Boysunqur Mirzoning o'g'li Alouddavlalar davrida yashaganligi aniqlangan.

Atoyining 260 g'azalni o'z ishiga olgan bir she'riy devoni yetib kelgan. Devonda g'azallar tartib bilan joylashtirilgan. G'azallarda ishq-muhabbat mavzusi yetakshilik qilsa-da, tasavvuf ruhidagi ayrim g'azal lar shoirning nihoyatda teran tafakkuridan dalolat beradi. Sharq lirikasida ishq-u muhabbatni kuylash asosiy mavzulardan bo'lib kelgan. Atoyi g'azallarining ham bosh g'oyasi va asosiy ohanglarini shu va u bilan bog'liq fikr-u tuyg'ular tashkil etadi. Ishq-muhabbat mavzusi hayot, tabiat va insoniy fazilatlarga bo'lgan sevgi bilan uyg'unlashib ketadi.

Ishq mavzusi uch asosiy an'anaviy timsol: oshiq, ma'shuqa va raqib orqali yoritiladi. Oshiq yuksak fazilatlar egasi, o'z sevgisiga sadoqatli, ishq yo'lida sobit. Uning maqsadi yor vasliga erishish. U boshiga qancha g'am-alam kelsa ham ishqni tark etmaydi. Atoyi g'azallaridagi oshiq ushun yorsiz tanda jon ham, Xizr umridek abadiy hayot ham kerak emas:

Manga san bo'lmasang jon hojat ermas,

Bihisht-u hur-u rizvon hojat ermas.

Ma'shuqa timsoli asosiy lirik qahramon – oshiqning hayot-mamotidir. Ishqiy mazmundagi she'rlarda ma'shuqaning ko'tarinki tasviri beriladi. Uning tashqi go'zalligi ta'rif-tavsif etiladi. U tengi yo'q go'zal, parilar ham, jannat hurlari ham ma'shuqa chiroyi oldida lol. Uning jamolidan oy-u quyosh xijil, nafasi Iso nafasi kabi jon bag'ishlaydi. Qadi sarv, tishlari inju, sochlari Chin lashkaridek hisobsiz. Mahbubaning ma'naviy olami haqida gap ketganda u ko'pincha zolim, adolatsiz, raqibga yor, oshiqqa dilozor, haqiqiy oshiqning qadriga yetmaydigan jafokor sifatida tasvirlanadi.

Atoyi ma'shuqaning vafosizlik bilan mashhur ekanligidan afsuslanadi:

Men jafo chekmak bila olamda xud ma'ruf edim,
Hayfkim, bo'ldung vafosizlik bila mashhur sen.

Yoki:

Vafo qilmasmusang, g'amgin ko'ngulga lutf etib gah-gah,
Ne b o'lg'ay va'dae qilsang ki, bo'lg'ay shodmon ondin.

Sharq she'riyatida an'anaviy timsollar bor. Masalan, oy, quyosh, sarv, hilol, pista, bodom, qand, novvot, g'uncha, la'l kabi timsollar ma'shuqaning go'zalligini tasvirlashda keng qo'llaniladi. Yorning qomatiga nisbatan sarv, shamshod, sanubar tashbihlari ishlatiladi:

Bog' ichinda qading kabi sarvi ravon topulmadi,
Husn taninda santekin joni ravon topulmadi.

Atoyi yor qomatini yosh sanuvbar daraxtidan ham latifroq deb ta'riflaydi:

Dilrabo, la'ling sharobi obi kavsardin latif,
Qomating naxli dog'i sarvi sanuvbardin latif.

Shoir bir o'rinda jannatdagi tubi daraxtini ko'rishni orzulagan kishi sening qadingga boqsin desa, bir o'rinda bu fikridan qaytadi, chunki tubi tuman yillik, yor qadi esa navnihol:

Tubi yig'ochi eski yig'ochtur tuman yillik,
O'xshotmon onikim sanga, navbar yetilibsen.

Mahbuba qomatini ko'rgan sarv va shamshodlar xuddi lirik qahramondek hayratda qoladi:

Har biri turgan yerinda qoldi hayron bandatek,
Qomatingdin bog' ichinda sarvu ham shamshodlar.

Shoir she'riyatning yanada jozibador, xalqchil bo'lishini ta'minlovchi omillardan biri xalq tilida asrlar davomida sayqal topgan maqol va iboralarning keng qo'llanishidir. She'rning sodda va ravonligini, keng o'quvchilar doirasiga tushunarli bo'lishi uchun Atoyi xalq tilidagi iboralar, maqollar va hikmatli so'zlarni o'z g'azallarida keng qo'llagan. Ulardan ayrimlari fors-tojik mumtoz she'riyatida ham uchraydi, biroq ko'proq oddiy xalq tilida qo'llaniladi.

Atoyi ijodida uchraydigan ko'plab xalq maqollari hozir ham turkiy xalqlar orasida keng qo'llaniladi. Xalq maqollari, hikmatli so'zlari, matallarini she'rda qo'llash turkiy adabiyotda qadimdan mavjud. Eng qadimgi yozma manbalardan bo'lgan O'rxun-Enasoy obidalarida, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridagi she'riy parchalarda, "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" asarlarida xalq maqollari va hikmatli so'zlaridan mahorat bilan foydalanilgan. Demak, irsoli masal – she'rda ma'lum bir fikr ifodasi uchun maqol va hikmatli so'zlardan foydalanish san'ati qadimiy an'analar bilan bog'liq.

Y.Ishoqov irsoli masalning ishlatilishida uch muhim xususiyat ko'zga tashlanishini ta'kidlaydi: "1.Keltirilayotgan maqol yoki matalga "masaldur" yoki "masaldurkim" so'zi yordami bilan aniq ishora qilinadi yoxud keltirilayotgan gap yoki iboraning manbaiga "derlar", "ayturlar" kabi vositalar bilan ishora qilinadi, uning xalq orasida ma'lum va mashhur ekaligi ta'kidlanadi. 2. Maqol yoki matal (hech qanday ishorasiz) aynan keltiriladi. 3. Maqol yoki matalning mazmuni saqlangan holda, uning shakli bir oz o'zgartiriladi yoxud yangicha shaklda ifodalanadi".

Atoyining quyidagi baytida "Yaxshilik qil, suvga sol" maqoli qo'llangan:

Chunki dilbar furqatinda aylading bag'rimni su,
Ey yoman baxtim, ne bo'ldi, yaxshiliq qil sol sug'o.

Bu maqol Atoyining boshqa bir g'azalida quyidagicha takrorlanadi:

Bo'ldi bag'rim suv g'amingdin, yaxshiliq qil, sol sug'a,
Oxir, ey gul, xirmanni, albatta, har ekkan o'ror.

Bu baytda irsol ul-masalayn (bir baytda ikkita maqol) qo'llangan.

Yuqoridagi g'azal davomi bo'lgan keyingi baytlarda ham xalq maqollari juda ustalik bilan g'azal mazmuniga singdirib yuborilgan:

Qildi jonimg'a meni shirin labing zavqi bale,
Bu masaldurkim: "Kishi bol tutsa barmog'in yolor".
Og'zingizni har necha so'rdum, tiladim topmadim,
Go'yo bu so'z g'alatdurkim:"Tilaganlar topor".
Zulfungizdin gar Atoyi boshqa ko'rsa ne ajab,
Kim, ko'rmen: "Bir sinog'onni yana ikki sinor".

"Har kim ekkanini o'rar" maqoli xalq orasida "Nima eksang, shuni o'rasan" shaklida uchraydi. "Kishi bol tutsa barmog'in yalar" maqoli ham turkiy xalqlar orasida turli shakllarda uchirashi haqida E.Rustamov qayd etib o'tadi. Tatar xalqida "Bal totkan barmag'in yaliy" shaklida hozir ham uchraydi.

Xalq orasida "Egasini siylagan itiga suyak tashlar" maqoli bor. Bu maqoldan Atoyi quyidagi baytida mohirona foydalangan:

Sevsa agar Atoyi raqibin ajab ermas,
"Kim eyasin og'izlar itiga so'ngak solur".

Xalq iboralari, ta'birlari, frazeologik birikmalari ham g'azallarning badiiy jihatdan yuksak, til, uslub jihatdan sodda va ravon bo'lishini ta'minlaydi.

Xalq orasida qalbi toza kishiga nisbatan "Ko'nglida kiri yo'q" iborasi ishlatiladi. Atoyi ana shu ibora vositasida oshiqning samimiy iqrorini ifodalaydi:

Necha xoki rohdek ko'rsang raqiblar ko'zida,
Haq bilur, bir zarra ko'nglumda g'uborim yo'qturur.

Lirik qahramon o'zining ishq yo'lida sodiqligini ta'kidlash uchun quyidagi iborani qo'llaydi:

Manga sensiz tirilgandin o'lum yuz qatla ortuqroq,
Bu so'zda, Haq bilur, ko'nglum tilim birla muvofiqtur.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, xalq iboralari, ta’birlari, frazeologik birikmalaridan foydalanish g‘azallarning til va uslub jihatdan sodda, ravon, badiiy yuksak bo‘lishini ta’minlagan.

Turkona uslubda ijod etgan shoirlar xalq og‘zaki ijodi namunalariga tayangan holda g‘azallarining sermazmun va xalqchil bo‘lishiga, lirik qahramonining ichki kechinmalarini hayotiy lavhalar orqali ochishga e’tibor qaratganlar.

G‘azallarning kompozitsiyasiga ko‘ra yakpora, voqeaband, parokanda, musalsal kabi turlari farqlanadi. Atoiy devoni asosan mustaqil baytlardan tuzilgan g‘azallardan tashkil topgan. Shoirning “Ul sanamkim suv yaqosinda paritek o‘lturur” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalida qisman voqeabandlik xususiyatlari ko‘zga tashlanadi. G‘azalda xalq ertaklariga xos “suv yaqosida o‘tirgan parilar”, “suv qizi” kabi timsollar orqali ma’lum bir voqeyiy lavha yaratilgan.

Qofiya she’rning asosiy unsurlaridan biri hisoblanadi. Sharq she’riyatida, ayniqsa, fors-tojik shoirlari ijodida qofiya qoidalariga qat’iy amal qilinganini ko‘rish mumkin. Qofiyani tashkil etuvchi asosiy tovush – raviyning bo‘lishiga shoirlar kuchli e’tibor qaratishgan. Lekin turkona uslubda yaratilgan she’rlarda qofiya talablariga har doim ham amal qilinmaydi. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” asarida Atoyi qalamiga mansub “Ul sanamkim” deb boshlanuvchi g‘azalining qofiyasi xususidagi fikrlariga tayanib, Y.Ishoqov shunday yozadi: “Mazkur baytning qofiyasi ohang jihatidan muvofiq bo‘lsa-da, klassik arab-fors qofiyasi nuqtayi nazaridan talabga javob bermaydi. Ya’ni bo‘lur (raviy L) va o‘lturur (R) so‘zlarida qofiyaning asosi bo‘lmish raviy mos kelmaydi. Ma’lumki, og‘zaki adabiyotda qofiyaning ohangdoshligi (alliteratsion sistema) o‘rin tutadi. Atoyining klassik qofiya nazariyasiga bog‘lanib qolmasligi uning turkona yozishidan dalolat qilar ekan, demak, qofiyaga xos bunday holatni “turkona uslub”ning asosiy xususiyatlaridan biri deb hisoblash mumkin”.

Adabiyotshunoslik ilmida qofiya talablariga javob bermagan she’rlar tanqid qilingan. Qofiyadagi uchraydigan nuqsonlarning sababini A.Hojiahmedov o‘sha davr, ya’ni XV asrgacha bo‘lgan davrda “vazn va qofiya tuzilishiga qat’iy amal qilish shart qilib qo‘yilmagani va turkona uslub deb atalgan erkin uslubning qo‘llanishida edi”, – deb izoqlaydi.

Atoyi qalamiga mansub quyidagi g‘azal qofiyasini ko‘zdan kechiraylik:

Ayo siymin badanlik ol mengizlar,
Agar jonim kerak oling mengizlar.

Ki doim bir navog’a yetgay erdim,
Agar ushshoq qadrin bilsangizlar.

.....

Masal borkim, deganlarni dengizlar.

Jafodin yuz uyurmas sizni sevgan,
Vale ham bir yo‘li o‘lturmangizlar.

Firoqinda ko‘zim sarchashmasindin,

Ko‘rarmen har qayon boqsam tengizlar.

Muhiblar ishqı xonindin hamesha,
Bag‘ir qonin ichib ham g‘am yengizlar.

Xiromon o‘lsa har yo‘ldin o‘shul oy,
Atoyi xokin anda istangizlar.

G‘azalda qofiyaga olingan mengizlar – bilsangizlar – dengizlar – o‘lturmangizlar – tengizlar – yengizlar–istangizlar so‘zlarida hamohanglik bordek ko‘rinsa ham, -ngiz qo‘shimchasi olinsa, mengiz, bilsa, de, o‘lturma, tengiz, ye, ista so‘zlari qofiyadosh emasligi ko‘rinib qoladi. Qofiyadagi bunday xato iyto deb yuritiladi. Bunda so‘z o‘zak-negiziga qo‘shilgan turli qo‘shimchalar qofiyani hosil qilgandek taassurot uyg‘otsa-da, ular so‘zdan ajratilsa, nomuvofiqlik yaqqol ko‘zga tashlanib qoladi.

Qofiyada kuzatiladigan nuqsonlardan yana biri sinod deb nomlanib, bunda murdaf qofiyalarda ridf harfining o‘zaro mos kelmasligidir, ya‘ni cho‘ziq hijolar bir-biriga muvofiq bo‘lmay qoladi. Lekin ridflarning qofiyada aynan mosligi ohangdorlikni ta‘minlashda alohida ahamiyatga ega. Masalan, Atoyining:

Uza bilmon ko‘ngulni xo‘blardin,

Tanu jondin aziz mahbublardin, –

baytidagi cho‘ziq “o” va “u” unllilarining kelishi ohangdorlikni buzmaydi, lekin mumtoz qofiya talablariga javob bermaydi.

Agar bunday nomuvofiqlik qisqa unllilarga tegishli bo‘lsa, iqvo deb ataluvchi nuqson yuzaga keladi:

Yangog‘ung ravzanung jannat gulidur,

Bo‘yung tubi, labing kavsar yelidur, –

baytidagi “l” raviysidan oldingi “u” va “e” unllilari tavjihlar, ya‘ni qisqa unllilar bo‘lib, ularning nomuvofiqligi iqvo xatosini keltirib chiqargan.

Bunday nuqsonli qofiyalarni Navoiygacha ijod qilgan shoirlar she‘riyatida ko‘plab uchratish mumkin. Bu turkona uslubda yaratilgan she‘rlar uchun nuqson hisoblanmaydi.

Atoyi she‘riyatida qofiyadan erkin foydalanish hollari ko‘p uchraydi. Ayrim g‘azallarida to‘la bo‘lmagan qofiyalarni ishlatadi. Bu holat boshqa turkigo‘y shoirlar ijodiga qaraganda Atoyi she‘riyatida ko‘proq ko‘zga tashlanadi. Lekin shoir she‘rlaridagi teranlik va uyg‘unlikka putur yetkazmaydi, balki xalq qo‘shiqlariga xos musiqiy ohangdorlikni yuzaga keltiradi.

Turkona uslubning taraqqiy topib, poetik jihatdan xilma-xil badiiy vositalar bilan boyib borishida Atoyi ijodining alohida o‘rni bor. Shoir lirikasi turkiy xalqlar og‘zaki ijodining eng muhim fazilatlarini o‘zida mujassam etgan she‘riyatdir. Badiiy tasvirining soddaligi, tilining ravonligi, xalq tiliga yaqinligi bilan bilan shoir she‘riyati turkonalik kasb etadi. Sodda til va ravon uslubda g‘azallar yaratgan mavlono Atoyini Navoiy davrigacha bo‘lgan yetuk shoirlar sirasiga kiritish mumkin. Xalq tilidagi leksik boyliklardan, ibora va maqollardan unumli foydalangan holda turkona zavq bilan yaratilgan shoir ijodi shakl, mazmun va poetik jihatdan Gadoiy, Sakkokiy, Lutfiy ijodi bilan hamohangdir. Atoyi ijodi o‘zining sodda va ravonligi,

vaznining o‘yunoqligi, ayrim o‘rinlarda hazil-mutoyibaning misralar mazmuniga ustalik bilan singdirilgani, g‘azallarining xalq og‘zaki ijodidagi vaznlarda yozilganligi, maqol va iboralardan unumli foydalanganligi bilan ajralib turadi. Shoir ijodidagi bunday holatni Navoiy “turkona” deb izohlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 12-жилд. – Тошкент: Фан, 1966. –216 б.
2. Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ.–Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 400 б.
3. Девони Шайхзода Атойи. –Тошкент: Фан, 2008. 319 б.
4. Валихўжаев Б. Алишер Навоий туркий ва туркийгўйлик ҳақида. Илмий тўплам. – Самарқанд: 1988. – 56-62- б.
5. Исҳоқов Ё. Навоий ва ўзбек шеърлятида услублар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1990. 5-сон. Б. – 3-8.
6. Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – Москва: Наука, 1963. –365 б.
7. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? – Тошкент: Шарқ, 2001. – 96 б.